

Piotr M. Stępień

architekt

Zamek Królewski na Wawelu

ZAMEK CZORSZTYN

ZABYTKOWA RUINA W PARKU NARODOWYM

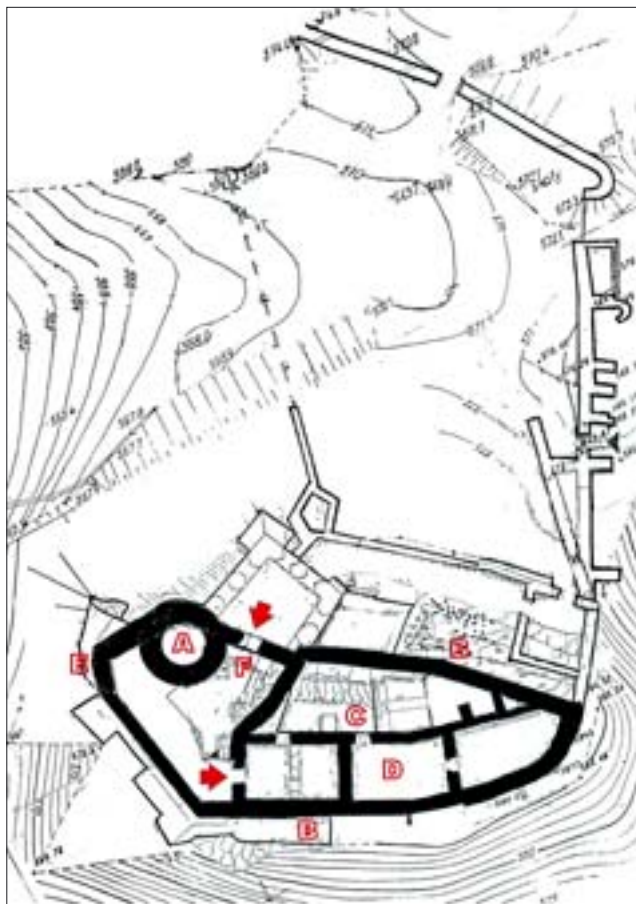
Ruiny zamku czorsztyńskiego, położone na wzgórzu nad doliną Dunajca, mają szczególne znaczenie historyczne i wysoką wartość zabytkową. Dawna królewska warownia, strzegąca granicy państwa i drogi na Węgry, popadła w ruinę wraz z utratą niepodległości przez Rzeczypospolitą. Nadano temu symboliczne znaczenie, gdy w XIX w. ruiny zostały odkryte pod względem krajoznawczym przez kuraćjuszy i turystów. Dramatyczne dzieje zamku i malownicze położenie ruin idealnie odpowiadały wzorcom romantyzmu. Zamek czorsztyński stał się

inspiracją dla dzieł literackich, muzycznych i plastycznych – wkroczył do polskiej tradycji romantycznej.

Zmiany otoczenia zamku, spowodowane w końcu XX w. przez budowę zespołu zbiorników wodnych Czorsztyń – Niedzica, wymusiły podjęcie w nim szeroko zakrojonych działań konserwatorskich. Nie zostały one jeszcze zakończone. Jednak znaczenie obiektu oraz ranga problemu konserwacji zabytkowych ruin w sferze ochrony zabytków w Polsce skłaniają do ich przedstawienia w obecnym stadium zaawansowania.

1. Widok zamku z półwyspu Stylchen, gdzie znajduje się osada turystyczna. W tle pasmo Pienin Czorsztyńskich. Fot. P. Stępień, 2004 r.
1. View of the Castle from the Stylchen peninsula, the site of a tourist settlement. In the background: the Czorsztyńskie Pieniny Mts. range.
Photo: P. Stępień, 2004.

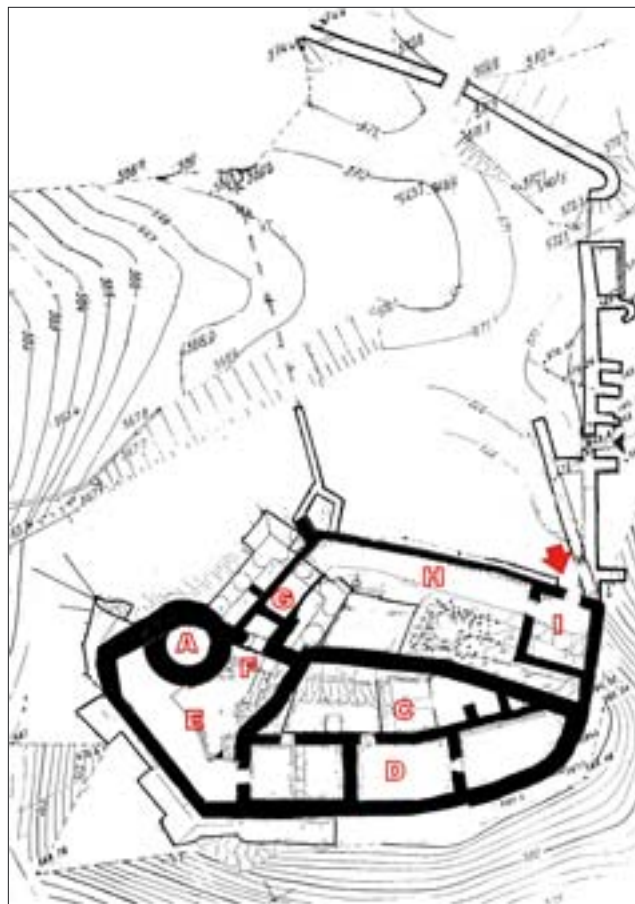

2. Plan zamku czorszyńskiego w XIV w. na tle stanu obecnego ruin: A – wieża-słup; B – mury obwodowe zamku górnego; C – dziedziniec zamku górnego; D – gotycki dom mieszkalny; E – mury obwodowe zamku średniego; F – brama. Opr. P. Stępień na podstawie badań W. Niewaldy, H. Rojkowskiej i własnych.

2. Plan of Czorsztyn Castle in the fourteenth century against the backdrop of the present-day state of the ruins: A – tower-pillar; B – circumferential walls of the Upper Castle; C – Upper Castle courtyard; D – Gothic residential house; E – circumferential walls of the Middle Castle; F – gate. Prep. by P. Stępień upon the basis of research by W. Niewalda, H. Rojkowska and the author.

Początki zamku

Opublikowane w ostatnich latach studia Czesława Deptuły¹ i Stanisława Kołodziejskiego² rozstrzygnęły problem występujących w źródłach nazw: Wronin i Czorsztyn, które były podstawą hipotezy o istnieniu w tym rejonie dwóch obiektów obronnych. Powyższe studia wykazały, że obie nazwy odnoszą się do tego samego obiektu, założonego prawdopodobnie z inicjatywy św. Kingi, która – jako Pani Sądecka – korzystała z uprawnień panującego. Wronin wymieniony jest w dokumencie z 1320 r., opisującym warownię (*castrum*) jako własność klarysek starsądeckich. Trzeba przy tym zaznaczyć, że wspomniany dokument odnosi się do stanu prawnego z 1307 r. Warownia strzec miała granicy ziemi sądeckiej na Dunajcu, będącej jednocześnie granicą państwa, a także rozwidlenia dróg handlowych i dyplomatycznych prowadzących do Nowego Targu, Sącza i na Węgry.

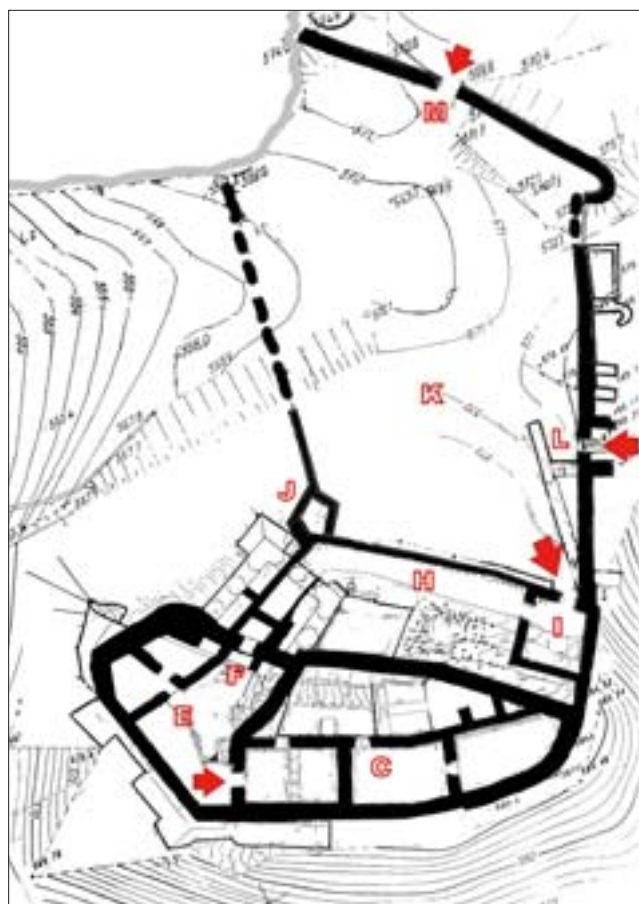

3. Plan zamku czorszyńskiego z końcem XV w. na tle stanu obecnego ruin: A – wieża-słup; C – dziedziniec zamku górnego; D – gotycki dom mieszkalny; E – zamek średni; F – brama; G – przedbramie z zapadnią; H – międzymurze; I – budynek nowej bramy. Opr. P. Stępień na podstawie badań W. Niewaldy, H. Rojkowskiej i własnych.

3. Plan of Czorsztyn Castle in the fourteenth century against the backdrop of the present-day state of the ruins: A – tower-pillar; B – circumferential walls of the Upper Castle; C – Upper Castle courtyard; D – Gothic residential house; E – Middle Castle; F – gate; G – foregate with a trap door; H – inter-wall space; I – new gate building. Prep. by P. Stępień upon the basis of research by W. Niewalda, H. Rojkowska and the author.

Nieco później (wg badań Tadeusza Trajdosa – po 1308 r.³), na przeciwległym brzegu Dunajca, powstała warownia węgierska – zamek Dunajec w Niedzicy.

W warstwach archeologicznych najstarszą fazę obiektu z 3. ćw. XIII w. wyznaczają resztki drewnianych budowli lub obwarowań, znalezione m.in. pod fundamentami wieży-słupa⁴, które stanowią następną fazę chronologiczną. Odkrycie fundamentów było jednym z najważniejszych rezultatów badań archeologiczno-architektonicznych prowadzonych w ostatnich latach. Fundamenty, wykonane z łamanego wapienia na zaprawie wapienno-piaskowej, mają średnicę ok. 10 m, a grubość muru sięga ok. 3,5 m. Odkrycie to sytuuje zamek czorszyński w systemie obrony południowej Małopolski, zrealizowanym na przełomie XIII i XIV w. za pomocą takich właśnie cylindrycznych wież-słupów (Rytro, Czchów, Myślenice). Wzniesienie tego systemu warowni przypisać można

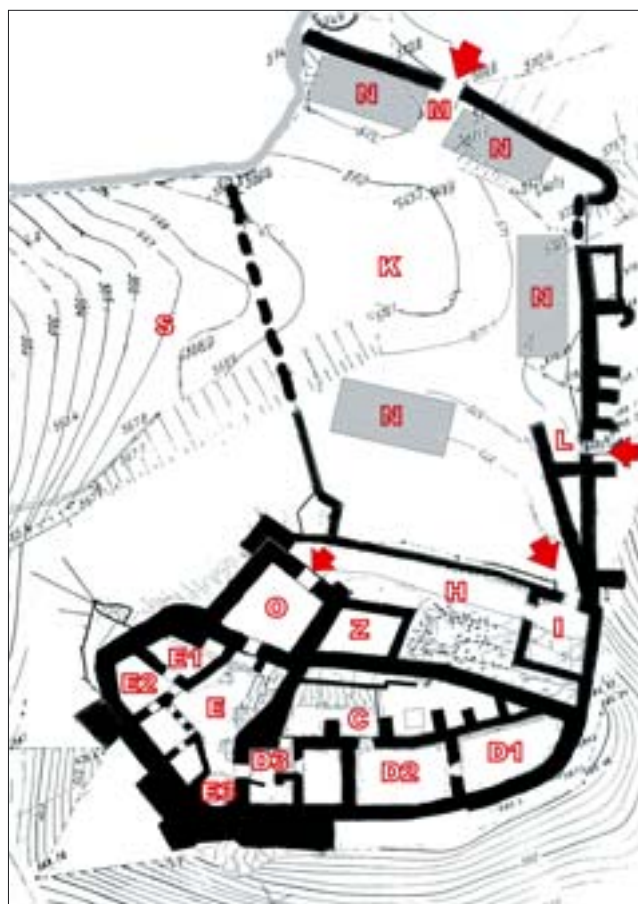

4. Plan zamku czorszyńskiego w XVI w. na tle stanu obecnego ruin: C – zamek górny; E – zamek średni; F – ganek przy bramie; H – międzymurze; I – budynek nowej bramy; J – baszta lub basteja pięcioboczna; K – zamek dolny (Przygródek); L – furta; M – obecna brama. Opr. P. Stępień na podstawie badań W. Niewaldy, H. Rojkowskiej i własnych.

4. Plan of Czorsztyn Castle in the fourteenth century against the backdrop of the present-day state of the ruins: C – Upper Castle; E – Middle Castle; F – porch next to a gate; H – inter-wall space; I – new gate building; J – five-sided bastion; K – Lower Castle (Przygródek); L – gate; M – present-day gate. Prep. by P. Stępień upon the basis of research by W. Niewalda, H. Rojkowska and the author.

Wacławowi II, który jako król czeski miał odpowiednie zasoby finansowe (kopalnie srebra w Kutnej Horze), a jednocześnie – w okresie konfliktu z Węgrami – powód do umacniania pogranicza Małopolski⁵. Badacze są zgodni, że warownie te pełniły jednocześnie role komór celnych, co w odniesieniu do zamku czorszyńskiego potwierdza wspomniany już dokument z 1320 r. Wiadomo, że po koronacji w 1320 r. Władysław Łokietek podporządkował komory celne w południowej Sądectwie administracji królewskiej, a zatem najpóźniej wówczas, o ile nie wcześniej, zamek stał się własnością królewską.

Nietypową cechą wieży cylindrycznej w warowni czorszyńskiej było jej usytuowanie – nie na kulminacji skały, a nieco poniżej, na terenie obecnego zamku średniego. W ten sposób wieża stawała się dziełem tarczowym, broniącym dostępu do zabudowy na tej kulminacji. Kamienny mur obwodowy, obejmujący

5. Plan zamku czorszyńskiego w XVII-XVIII w.: C – dziedziniec zamku górnego („sien wielka bez dachu”) z gankami, D – skrzydło mieszkalne: D1 – piwnica, D2 – tzw. kuchnia, D3 – sień; E – dziedziniec zamku średniego: E1 – kuchnia, E2 – piekarnia, E3 – klatka schodowa; H – międzymurze; I – budynek nowej bramy; K – zamek dolny (Przygródek); L – furta; M – obecna brama; N – przybliżona lokalizacja zabudowy gospodarczej; O – Baszta Baranowskiego; S – teren ogrodów zamkowych („Sadek”); Z – Zieleniec. Opr. P. Stępień na podstawie badań W. Niewaldy, H. Rojkowskiej i własnych.

5. Plan of Czorsztyn Castle in the seventeenth-eighteenth century: C – Upper Castle courtyard (“great hall without a roof”) with porches; D – residential wing: D1 – cellar, D2 – so-called Kitchen, D3 – hall-way; E – Middle Castle courtyard: E1 – kitchen, E2 – bakery, E3 – staircase; H – inter-wall area; I – new gate building; K – Lower Castle (Przygródek); L – gate; M – present-day gate; N – approximate localisation of outbuildings; O – the Baranowski Bastion, S – Castle gardens (“Sadek”); Z – Zieleniec. Prep. by P. Stępień upon the basis of research by W. Niewalda, H. Rojkowska and the author.

obłą linią wypiętrzenie skały, powstał prawdopodobnie później od wieży, choć brak tu podstaw do jednoznacznego datowania. Być może tę fazę warowni nad Dunajcem należy łączyć z panowaniem Władysława Łokietka.

Kolejną fazą budowy zamku było wzniesienie w obrębie muru obwodowego domu mieszkalnego o trzech wnętrzach (obecny zamek górny), podwyższenie murów oraz dodanie muru obwodowego, obejmującego obecny zamek średni, z włączeniem w jego linię wieży-słupa. Obok wieży umieszczono w murze, zachowaną do dziś, wąską bramę z ostrołukowym wykończeniem. W odróżnieniu od pierwotnego obwodu

jego poszerzenie ma rzut wielokąta z ostrymi narożnikami; nad pęknięciem skały od strony zachodniej wykonano wielką arkadę. Te szeroko zakrojone prace budowlane można z dużym prawdopodobieństwem odnieść do czasów panowania Kazimierza Wielkiego, któremu Janko z Czarnkowa przypisał wzniesienie zamku, występującego wówczas już pod nazwą Czorsztyn. Budowa okazałego domu mieszkalnego i poszerzenie obwodu związane były ze zmianą

Przemiany architektoniczne warowni czorsztyńskiej

W świetle architektonicznych i historycznych badań Waldemara Niewaldy i Haliny Rojkowskiej⁷ za kolejną fazę budowlaną zamku należy przyjąć dobudowę przedbramia z zapadnią, tzw. międzymurza i budynku „drugiej bramy”. Była to modernizacja charakterystyczna dla późnego średniowiecza, polegająca na

6. Zamek czorsztyński. Brama w murach Przygródka, stan obecny. Fot. P. Stępień, 2003 r.

6. Czorsztyn Castle. Gate in the Przygródek walls, present-day state. Photo: P. Stępień, 2003.

hierarchii funkcji zamku – wobec przyjaznych relacji z Węgrami funkcja obronna zeszła na dalszy plan, potrzebny natomiast okazał się obiekt rezydencjonalny położony na granicy państwa, przy drodze dyplomatycznej do Budy. Potwierdzeniem tej funkcji są wzmianki historyczne o obecności w Czorsztynie – w drodze na Węgry lub z Węgier – Kazimierza Wielkiego, później Ludwika Węgierskiego, św. Jadwigi Królowej, Jagiełły, Władysława Warneńczyka⁶.

stworzeniu krętej drogi wjazdowej z kilkoma bramami – tutaj, aby dostać się na dziedziniec zamku górnego, trzeba było przebyć pięć bram. Wzmianki źródłowe⁸ pozwalają na datowanie tej fazy na lata 1477-1478, co wyjaśnia powód modernizacji warowni – były to lata konfliktu zbrojnego z Węgrami, zwanego wojną z Maciejem Korwinem. Zamek czorsztyński – wówczas już siedzibę niegrodowego starostwa – ominęły szczęśliwie główne starcia, ale zagrożenie było poważne. Dla porównania warto

7. Widok ruin zamku czorsztyńskiego od południa, rysunek piórkiem z 1. ćw. XIX w.; oryginał w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Krakowie. Mury zamku górnego zachowane jeszcze w pełnej wysokości, ze zwieńczeniem attyką.

7. View of the ruins of Czorsztyń Castle from the south, black and white drawing from the first quarter of the nineteenth century; original at the Voivodeship State Archive in Cracow. The full height of the Upper Castle walls, including an attic crowning, is still preserved.

przytoczyć, że w przybliżeniu w tym samym okresie (pomiędzy 1470 a 1487 r.) podobną modernizację układu obronnego, ze zwiększeniem liczby bram i skomplikowaniem drogi wjazdu, przeprowadził w zamku niedzickim Emeryk Zapolya⁹.

System przedbramia dość szybko wzmocniono elementem należącym do nowej epoki fortyfikacji, a mianowicie pięcioboczną basztą lub basteją od strony północnej¹⁰. Ten element wiązać można z kolei z zagrożeniem, jakie powstało po klęsce pod Mohaczem (1526 r.). Południowe rubieże kraju, narażone na atak turecki, wzmacniano wówczas dziełami obronnymi o charakterze nowożytnym (Rożnów,

Tarnów i in.). Najpóźniej, bo w XVI w., zbudowano zamek dolny (tzw. Przygródek), zamknięty od wschodu i północy kamiennym murem wspartym szkarpami, z małą okrągłą basztką w narożu północno-wschodnim. Na odcinku wschodnim tego muru badacze odnaleźli w latach 70. XX w. furtę prowadzącą w stronę folwarku. W odcinku północnym znajduje się funkcjonująca do dziś brama. Mur na tym odcinku powiązany ze skałą wapienną, stanowiącą naturalną osłonę narożnika północno-zachodniego. Badaczom nie udało się natomiast zlokalizować przebiegu muru pomiędzy skałą a zamkiem średnim – być może istniała tu palisada (częstokół).

8. Widok ruin zamku czorsztyńskiego od zachodu, rysunek piórkiem z 1. ćw. XIX w.; oryginał w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Krakowie. Widoczny komin Baszty Baranowskiego i mury zamku dolnego (Przygródka).

8. View of the ruins of Czorsztyń Castle from the west, black and white drawing from the first quarter of the nineteenth century; original at the Voivodeship State Archive in Cracow. Visible chimney of the Baranowski Bastion and ruins of the Lower Castle (Przygródek).

9. Widok ruin zamku czorsztynskiego od północy, rys. M. Cerchy z 1857 r.; oryginał w Muzeum Narodowym w Krakowie. Po lewej zachowany jeszcze w tym okresie budynek tzw. drugiej bramy.

9. View of the ruins of Czorsztyn Castle from the north, drawing by M. Cerchy, 1857; original at the National Museum in Cracow. At the time, the building of the so-called second gate was still preserved (on the left).

Z inwentarzy wynika, że przed 1616 r. zburzono „przestarzałą” cylindryczną wieżę na zamku średnim; niewykluczone, że odbyło się to równocześnie z wzniesieniem wspomnianego wyżej pięciobocznego obiektu. W jej miejsce powstały: arkadowy ganek przy murze obwodowym i skrzydło zabudowy gospodarczej z kuchnią i piekarnią. W zamku górnym inwentarz z 1616 r. wymienia m.in. izbę stołową i małą kaplicę na piętrze.

W latach 1629-1643 starosta Jan Baranowski herbu Jastrzębiec dokonał zasadniczej przebudowy zamku, m.in. wznosząc w miejscu gotyckiego przedbramia czterokondygnacyjną basztę, podwyższając budynek mieszkalny na zamku górnym i powiększając zabudowę gospodarczą na zamku średnim. Duże, silnie rozglifione otwory okienne baszty mogły być użyte jako działobitnie, natomiast w czasie pokoju basztę wykorzystywano na cele mieszkalne, o czym świadczy obecność komina. W czasie tej przebudowy lub nieco później, do nowej baszty dostawiono od wschodu mniejszą, czworoboczną budowlę (aneks zwany obecnie Zieleńcem). Zamek górny i zamek średni uzyskały po tej przebudowie formę zwartej

bryły zwieńczonej attykami z „jaskółczymi ogonami”, nawiązującymi do attyk spiskich. Świadectwem tej przebudowy są liczne detale kamienne, głównie elementy portali, z których wiele zaopatrzone w inskrypcje sławiące Baranowskiego¹¹. Zamek dolny, czyli Przygródek, wypełniała natomiast zabudowa gospodarcza – inwentarze z lat 1616-1617 i 1629 wymieniają stajnię, spiżarnię, spichlerz, a nawet browar¹².

W 1651 r. w historii zamku miał miejsce epizod, który propaganda PRL usiłowała przekształcić w wielkie wydarzenie z dziejów „walki klasowej”. Czorsztyn pod nieobecność starosty (wezwanego z załogą pod Beresteczko) opanowany został przez Kostkę-Napierskiego, który – jak wykazały badania historyczne – był płatnym agentem Szwedów. Zamek odbiły oddziały przysłane na polecenie króla przez biskupa krakowskiego¹³. Wzniesiona przez Baranowskiego baszta okazała się skutecznym elementem obrony – pierwszy szturm załamał się, pomimo niewielkiej liczby obrońców, na zewnętrznej „trzeciej bramie” baszty. Uszkodzenia przy odbijaniu zamku nie były jednak znaczne, skoro kilka lat później, w czasie potopu szwedzkiego, w zamku schronił się król

10. Zamek w Czorsztynie, rys. J. Ceglińskiego, publikowany w „Tygodniku Ilustrowanym” z 1862 r. Sylweta ruin po zawaleniu się części murów, zbliżona do obecnej.

10. Czorsztyn Castle, drawing by J. Cegliński, published in “Tygodnik Ilustrowany” in 1862. The silhouette of the ruins after the collapse of part of the walls resembles the present-day state.

11. Fragment austriackiej mapy wojskowej sprzed 1913 r., ukazujący historyczną sieć dróg w rejonie zamku czorszyńskiego. Repr. P. Stępień.
11. Fragment of a pre-1913 Austrian army map showing the historical network of roads in the region of Czorsztyn Castle. Reprod. by P. Stępień.

Jan Kazimierz. Zamek kilkakrotnie remontowano – w 2. poł. XVII i na początku XVIII w., co dokumentują m.in. inskrypcje z datami „1680” i „AD 17...” odnalezione na tynkach¹⁴.

Zaznaczyć trzeba, że zamek, pozostając własnością królewską, był często wraz z całym starostwem dzierżawiony lub zastawiany, co nie sprzyjało dobremu utrzymaniu obiektu. Dzierżawcy ograniczali remonty do najprostszych prac. Skutkiem tego forma architektoniczna, jaką zamek uzyskał po przebudowie Baranowskiego, pozostała praktycznie niezmieniona do końca XVIII w.

Dewastacja i destrukcja zamku

Upadek zamku rozpoczął się od jego dewastacji w latach 1734-1735 przez wojska kozackie, sprowadzone przez Teodora Lubomirskiego, stronnika Augusta III Sasa. Rabowały one i niszczyły miasta i wsie należące do zwolenników Leszczyńskiego. W 1769 r. na zamku w Czorsztynie schroniła się grupa konfederatów barskich. W tym samym roku, pod pozorem konieczności stworzenia „kordonu sanitarnego”,

Austria zagarnęła Podhale i Sądecczyznę. W 1790 r. od uderzenia pioruna spaliły się dachy zamku, co gwałtownie przyspieszyło proces destrukcji. Niemal symbolicznie królewska warownia przeistoczyła się w ruinę wraz z upadkiem Rzeczypospolitej. Zagarnięte przez zaborcę ziemie królewskiej były następnie wystawiane na licytację. Dobra czorszyńskie wraz z ruinami zamku zakupił w 1819 r. Jan Maksymilian Drohojowski. Nie mając środków na odbudowę, a także potrzeby posiadania warowni, Drohojowscy zamieszkali u stóp zamku we dworze związanym z dawnym folwarkiem zamkowym. Marcei, syn Jana Maksymiliana, wznosił – po dwukrotnym spaleniu drewnianego dworu – nowy, murowany dwór, zaprojektowany przez znanego architekta Feliksa Księżarskiego¹⁵.

Ikonografia z 1. tercji XIX w. pokazuje stojącą jeszcze bryłę zamku, ze zniszczoną górną kondygnacją zamku średniego, baszty Baranowskiego i drugiej przyległej do niej oraz ze zrujnowanymi ścianami poprzecznymi budynku na zamku górnym (il. 7-8). Po zawaleniu się ścian zamku górnego ok. 1837 r., ruina z dwoma ostrymi kikutami ścian (iglicami) przybrała bardziej malowniczy wygląd. W tej formie zamek został utrwalony na licznych obrazach, rysunkach, rycinach, fotografiach i w opisach (il. 10, 12). Piękno krajobrazu i tradycja historyczna, przybierająca formę legendy, ściągały bowiem coraz liczniejszych krajoznawców, a także kuracjuszy z pobliskiego modnego kurortu – Szczawnicy. Zamek inspirował też liczne dzieła literackie i muzyczne, m.in. operę Karola Kurpińskiego „Zamek na Czorsztynie,

12. Poczтівка з поч. XX w. з видом замків в Чорсьтynie і Нєдзїцї. Взьорїе замковє без шаты лїснєй, вїдочнє скалкі і збочє. Збїорї Музеум Замку в Нєдзїцї. Рєпр. Р. Стєпїєн.

12. Early twentieth-century postcards with views of castles in Czorsztyn and Niedzica. Collections of the Castle Museum in Niedzica. Castle Hill, devoid of trees, features visible cliffs and slopes, where the Castle gardens were traditionally located. Reprod. by P. Stępień.

13. Widok ruin zamku od południa, przed budową zbiornika wodnego. Na pierwszym planie owczarnia – jeden z budynków folwarku zamkowego. Fot. P. Stępień, 1980 r.
13. View of the Castle ruins from the south, prior to building the water reservoir. In the foreground: sheep fold – one of the buildings in the Castle landed estate. Photo: P. Stępień, 1980.

czyli Bojomir i Wanda”. Lista autorów i ich dzieł jest na tyle długa, że trudno przytaczać ją w niniejszym artykule¹⁶. W ten sposób zamek czorszyński stał się ważnym elementem polskiej tradycji romantycznej i to właśnie w formie ruiny, a nie obiektu zamieszkanego. W tradycji tej „malowniczość” obiektu spłótła się z symbolicznym znaczeniem zamku jako królewskiej strażnicy na granicy państwa.

14. Obecna sytuacja zamku po zrealizowaniu zbiornika wodnego – fragment mapy turystycznej z 1998 r.
14. Present-day situation of the Castle after the completion of the water reservoir – fragment of a tourist map from 1998.

Pierwsze prace badawcze i zabezpieczające

Wbrew zarzutom wysuwanym w 2. poł. XIX w. w różnych publikacjach Drohojowscy doceniali znaczenie zamku jako pamiątki historycznej i narodowej; nie mieli jednak środków na jego pełne zabezpieczenie bądź odbudowę. W poł. XIX w. wstępne rozpoznanie badawcze przeprowadził Szczesny Morawski¹⁷. W XIX w. zamek opisywano w wielu publikacjach, co charakterystyczne – najczęściej wraz z zamkiem niedzickim, uwzględniając historyczne i przestrzenne powiązanie obu zabytków¹⁸. Przed

15. Prace archeologiczne na zamku górnym. Fot. P. Stępień, 1981 r.
15. Archaeological investigations in the Upper Castle. Photo: P. Stępień, 1981.

1900 r. Stanisław Drohojowski uporządkował wnętrze zamku, odślaniając m.in. piwnicę na zamku górnym i wzmocnił najbardziej zagrożone partie ścian¹⁹. Jak wynika z dziennika konserwatorskiego Bogdana Tretera i zachowanych fotografii, ograniczone prace eksploracyjne i drobne zabezpieczenia wykonywano także w latach 30. XX w. z inicjatywy Mariana Drohojowskiego. Odślonięto wówczas m.in. fragmenty zabudowy zamku średniego i detale kamienne.

W tym czasie naukowe rozpoznanie zamku przeprowadził Tadeusz Szydłowski, a pomiar ruin – architekt Zygmunta Gawlik. Wyniki tych prac opublikowane zostały w 1938 r. w „Inwentarzu topograficznym powiatu nowotarskiego”.

W 1921 r. odrodzona Rzeczpospolita uznała – za zgodą właścicieli – całe wzgórze zamkowe za rezerwat ścisły (zupełny), a dziesięć lat później utworzono Park Narodowy w Pieninach i Słowacki Rezerwat Przyrodniczy²⁰. Wyznaczyło to aktualny do dziś kierunek działań konserwatorskich w zamku czorszyńskim, łączący ochronę wartości kulturowych i przyrodniczych.

pomiar ruin, uzupełniono i wzmocniono mury obwodowe, pozostawiając jednak większość murów zasypanych gruzem i ziemią oraz porośniętych trawą.

Stan konstrukcyjny ruin od lat 60. XX w. był przedmiotem analiz opracowywanych w ówczesnej Katedrze Konstrukcji Budowlanych Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej. Zgodnie ze stosowanymi wówczas rozwiązaniami w projekcie zabezpieczenia ruin zakładano daleko idącą rekonstrukcję murów, wprowadzenie monolitycznych stropów żelbetonowych jako sposobu przestrzennej stabilizacji zachowanych fragmentów zamku, a ponadto znaczny zakres przemurowań i kotwienia zarysowanych i spękanych ścian. Założenia te zrealizowane zostały

16. Tarasy widokowe na poziomie I piętra zamku górnego po zakończeniu prac zabezpieczających. Fot. P. Stępień, 2004 r.

16. Viewing decks upon the level of the Upper Castle first floor after the completion of protective facilities. Photo: P. Stępień, 2004.

Prace badawcze i zabezpieczające po II wojnie światowej

Dobra Drohojowskich wraz z rezerwatem przejęte zostały na własność państwa w 1945 r. Pierwsze prace badawcze i konserwatorskie o większym zakresie wykonało w latach 1951-1957 – wg projektu prof. Alfreda Majewskiego – Kierownictwo Odnowienia Zamku Królewskiego na Wawelu²¹. Wykonano nowy

tylko częściowo, jak wyżej wspomniano, w murach obwodowych zamku górnego i zamku średniego.

Sondażowe badania archeologiczne Saby J. Dobrzańskiego i Andrzeja Żakiego z lat 1965-1967 ujawniły zarysy wewnętrznych murów obiektu; stało się jasne, że znaczna część substancji zabytkowej obiektu znajduje się pod ziemią²². Rozpoczęcie w 1970 r. budowy zespołu zbiorników wodnych Czorsztyn – Niedzica – Sromowe Wyżne, a wraz z nią konieczność

17. Dziedziniec zamku górnego w trakcie badań i wstępnych prac zabezpieczających. Fot. P. Stępień, 1993 r.
17. Upper Castle courtyard in the course of research and initial protection work. Photo: P. Stępień, 1993.

zabezpieczania obiektów zabytkowych położonych w sąsiedztwie, skłoniły do pełnej eksploracji archeologicznej ruin zamku czorszyńskiego. Kolejny etap prac archeologicznych w latach 1973-1977, prowadzonych z ramienia Kierownictwa Odnowienia Zamku Królewskiego na Wawelu przez Lesława Lakwaja, objął eksplorację tzw. Zieleńca oraz częściowo zamku górnego i zamku dolnego. W 1977 r. prace przerwano, zabezpieczając odsłonięte relikty jedynie prowizorycznym zadaszeniem. W trakcie badań architektonicznych w 1981 r., prowadzonych przez autora przy współpracy Lesława Lakwaja, zaobserwowano ponowne uszkodzenia murów wzmacnianych w latach 1955-1957, a także szybką destrukcję relikwów odsłoniętych w trakcie prac archeologicznych. Dla osób zaangażowanych w badania i konserwację zamku było jasne, że przyjęcie doktryny „nieinterwencji” oznaczałoby zagładę zabytku o wyjątkowej wartości.

Zamek jako dziedzictwo kulturowe w parku narodowym

Po likwidacji na przełomie 1985 i 1986 r. Kierownictwa Odnowienia Zamku Królewskiego na Wawelu, bezpośrednią opiekę nad ruinami wraz z obowiązkami inwestora przejął Pieniński Park Narodowy, do czego podstawą były status wzgórza zamkowego jako rezerwatu przyrody (od 1970 r. rezerwat „Zamek Czorsztyn”) oraz porozumienie między Wydziałem Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego w Nowym Sączu a dyrektorem PPN, zawarte 5.09.1988 r. Warto wspomnieć w tym miejscu, że wartość przyrodniczą ma nie tylko otoczenie zamku, ale także same ruiny jako stanowisko endemitu – pszonaka pienińskiego (*Erysimum pieninicum*). W 1996 r. rezerwat ten włączono bezpośrednio do Pienińskiego Parku Narodowego jako uroczysko „Zamek Czorsztyn”. Z punktu widzenia ochrony zabytkowych ruin było to optymalne rozwiązanie organizacyjne – obiekt zyskał gospodarza statutowo zobowiązanego do zabezpieczenia i udostępnienia obiektu.

Jednocześnie postępująca, wbrew negatywnym opiniom przyrodników i konserwatorów zabytków dotyczącym przyjętej wersji projektu, budowa zbiornika wodnego zmieniła otoczenie zamku. Wycięto drzewa do poziomu maksymalnego spiętrzenia wody, poniżej którego znalazły się także charakterystyczne skałki, pierwotnie tworzące rodzaj bramy u podnóża góry zamkowej. Likwidacji uległy – niestety – historyczna droga wzdłuż Dunajca, folwark, dwór i Kaplica Flisacka. Założone przez Drohojowskich małe osiedle letniskowe, zwane Nadzamczem, przejęło

18. Dziedziniec zamku górnego po konserwacji, na pierwszym planie filary dawnego ganku. Fot. P. Stępień, 2004 r.
18. Upper Castle courtyard after conservation, in the foreground: old porch pillars. Photo: P. Stępień, 2004.

ARCHITEKTURA

19. Środkowe pomieszczenie przyziemia zamku górnego – tzw. kuchnia w trakcie badań archeologicznych. Fot. P. Stępień, 1981 r.

19. Central interior on the Upper Castle ground floor – so-called kitchen in the course of archaeological investigations. Photo: P. Stępień, 1981.

ludność przenoszona z terenu zbiornika i zostało rozbudowane do rozmiarów dużej osady łączącej funkcje wiejskie i turystyczne. Opracowania geologiczne wskazywały na możliwość wystąpienia po napełnieniu zbiornika osuwisk na zboczach góry zamkowej, co z kolei mogło spowodować przesunięcia bloków skalnych w spękanym masywie wzgórza

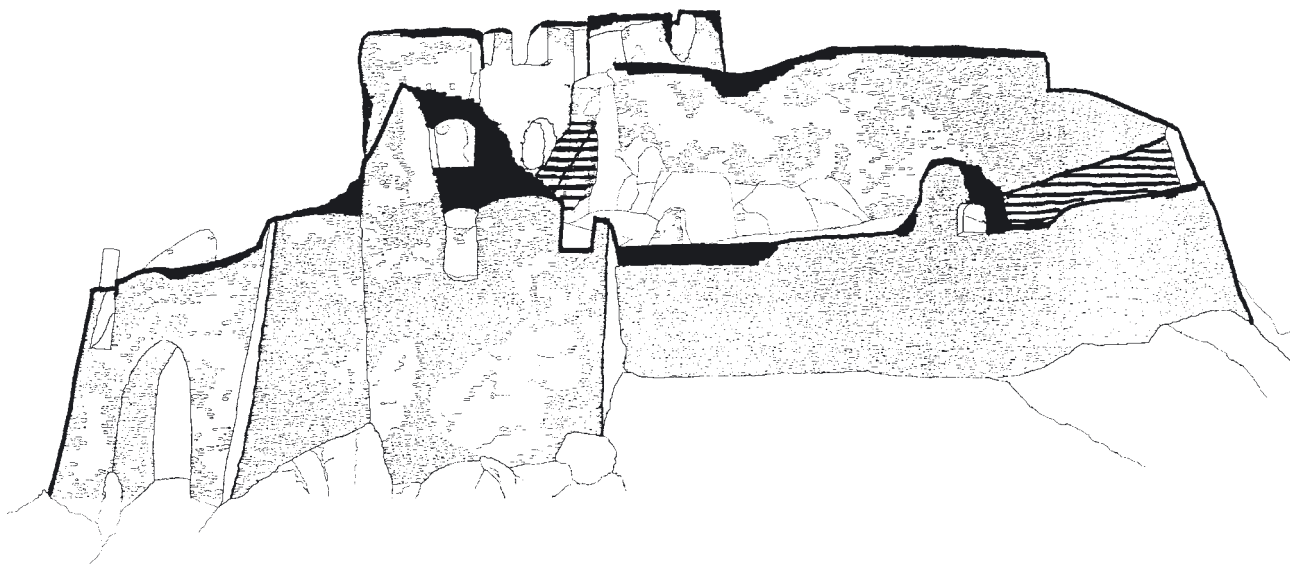
zamkowego²⁴. Pomimo zmian w krajobrazie ruiny zamku pozostały ważnym jego elementem, świadkiem dawnej struktury przestrzennej i punktem orientacyjnym²⁵.

Dzięki działaniom środowiska konserwatorów i przyrodników inwestor zapory zobowiązany został do współfinansowania prac zabezpieczających.

20. Tzw. kuchnia w przyziemiu zamku górnego po udostępnieniu do zwiedzania (strop nieukończony). Fot. P. Stępień, 2004 r.

20. So-called kitchen on the Upper Castle ground floor after being opened to the public (unfinished ceiling). Photo: P. Stępień, 2004.

21. Schemat elewacji południowej zamku, kolorem czarnym oznaczone partie rekonstruowane. Opr. P. Stępień.
21. Scheme of the Castle southern elevation, with black marking the reconstructed parts. Prep. by P. Stępień.

22. Sień zamku górnego po konserwacji, po prawej odgródzone łańcuchem relikty oryginalnego bruku z otoczeków, w głębi portal z 1640 r., zmontowany z oryginalnych fragmentów odnalezionych w gruzie wypełniającym pomieszczenie. Fot. P. Stępień, 1996 r.
22. Upper Castle hallway after conservation; to the right: relics of the original pavement fenced by a chain, in the background: portal from 1640, assembled out of original fragments found in the rubble filling the interior. Photo: P. Stępień, 1996.

Uchwałą Rady Ministrów nr 144/90 z dnia 15.09.1990 r. zatwierdzony został „Program ochrony PPN przed skutkami budowy i eksploatacji ZZW Czorsztyn–Niedzica i Sromowe Wyżne”, którego głównym autorem był inż. Andrzej Szczocarz, ówczesny dyrektor PPN. Zgodnie z powyższą uchwałą i umową z Okręgową Dyrekcją Gospodarki Wodnej w Krakowie inwestor zapory został zobowiązany do przekazywania PPN środków na realizację zadania „Utrwalanie ruin zamku Czorsztyn” w wysokości 50 proc. kosztów. Pozwoliło to na wznowienie w 1992 r. prac badawczych i rozszerzenie zakresu działań konserwatorsko-budowlanych, które przedstawione zostaną w dalszej części artykułu.

Współfinansowanie obowiązywało do zakończenia budowy zbiornika w 1997 r. Dalsze prace finansuje wyłącznie Pieniński Park Narodowy jako zarządca zabytku stanowiącego własność Skarbu Państwa. Mimo znaczącej wartości zabytkowej obiektu prace w zamku nie otrzymały po 1992 r. dotacji ze środków konserwatorskich.

Koncepcja konserwatorska zabezpieczenia ruin

Konieczność opracowania nowej koncepcji zabezpieczenia ruin zamku czorsztyńskiego, uwzględniającej zarówno wyniki badań archeologicznych, jak i nowe zagrożenia i zmiany w otoczeniu zamku, stwierdzono na posiedzeniu komisji konserwatorskiej, które odbyło się w 4 czerwca 1981 r. na zamku w Niedzicy, pod przewodnictwem ówczesnego dyrektora Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury i Sztuki mgr. inż. arch. Jacka Cydzika. W uzupełnieniu omówionych wyżej badań archeologicznych, w ramach działalności Kierownictwa Odnowienia Zamku Królewskiego na Wawelu, autor wspólnie z Lesławem Lakwajem przeprowadził w latach

1981-1982 badania architektoniczne dostępnych wówczas partii murów²⁶. Wyniki badań i ustalenia komisji były podstawą opracowanej w 1983 r. przez autora pod kierunkiem prof. Alfreda Majewskiego koncepcji docelowego zabezpieczenia i udostępnienia ruin zamku czorszyńskiego. Podstawowym założeniem przyjętym w tej koncepcji i następnych opracowaniach było zachowanie charakterystycznej sylwety ruin, utrwalonej w pamięci kilku pokoleń oraz w ikonografii, przy jednoczesnym odsłonięciu i wzmocnieniu wewnętrznej struktury obiektu.

Koncepcja z 1983 r. przewidywała nakrycie stropami odsłoniętego w trakcie prac archeologicznych przyziemia zamku górnego, rekonstrukcję trzech stropów w Baszcie Baranowskiego, tarasu na Zieleńcu i pozostawienie relikwów zamku średniego bez przekrycia, w formie „ogródków”. Została ona zaakceptowana przez Główną Komisję Konserwatorską 24 czerwca 1985 r., która zaleciła „wydzielenie zagospodarowania baszty do drugiego etapu zadania” oraz „szybkie udostępnienie Czorsztyna turystom”. Na podstawie tej koncepcji wykonano drobne prace na zamku dolnym (1988-1991) oraz opracowano projekty techniczne dla zamku górnego, które – z modyfikacjami wynikającymi z ustaleń komisji konserwatorskiej lub inwestora – zrealizowano w latach 1992-1994.

W 1995 r. arch. Piotr Stępień i dr inż. Stanisław Karczmarczyk opracowali studialny projekt adaptacji Baszty Baranowskiego i Zieleńca dla funkcji gastronomicznej. Podobnie jak w koncepcji z 1983 r., w projekcie tym zaproponowano rekonstrukcję w Baszcie Baranowskiego trzech stropów. Funkcja użytkowa wymuszała wprowadzenie dodatkowego biegu schodów wewnątrz baszty, prowadzonych z przyziemia na I piętro, oraz stromego zadaszenia Zieleńca, gdzie przewidywano zaplecze. Ta symulacja projektowa wykazała, że tego typu adaptacja wymagałaby znacznej ingerencji w strukturę zabytkową, nie zapewniając

jednocześnie odpowiedniego standardu użytkowego. Inwestor zrezygnował z wprowadzania do obiektu funkcji gastronomicznych, poprzestając na ekspozycyjno-turystycznej.

23. Relikty XVII-wiecznej klatki schodowej na zamku średnim w trakcie badań archeologicznych. Fot. P. Stępień, 1994 r.

23. Relics of a seventeenth-century staircase in the Middle Castle in the course of archaeological investigations. Photo: P. Stępień, 1994.

24. Zamek średni w trakcie badań archeologicznych, w centrum relikwidy kuchni. Fot. P. Stępień, 1994 r.

24. Middle Castle in the course of archaeological investigations; in the centre: relics of a kitchen. Photo: P. Stępień, 1994.

25. Montaż zadaszenia o konstrukcji drewnianej nad zamkiem średnim. Fot. P. Stępień, 1998 r.
25. Assembling a wooden roof above the Middle Castle. Photo: P. Stępień, 1998.

Dodatkowe uwarunkowania dla prac projektowych przyniosły badania archeologiczne, prowadzone na zlecenie PPN przez Adama Szybowicza i Barbarę Szybowicz w latach 1996-1997. W przyziemiu Baszty Baranowskiego odsłonięto relikty gotyckiego przedbramia, a w obrębie zamku średniego całą kondygnację zabudowy gospodarczej (kuchnia, piekarnia, składy, klatka schodowa) i wspomniane wcześniej fundamenty wieży-słupa. Na podstawie wyników tych badań ten sam zespół projektowy (arch. P. Stępień i dr inż. St. Karczmarczyk) przygotował na zlecenie PPN dwa warianty aktualizacji koncepcji architektonicznej dla całego zamku, ze szczegółowym opracowaniem zamku średniego, Baszty Baranowskiego i Zieleńca. W obu wariantach ruiny wraz z rezerwatem przyrodniczym miały być dostępne dla turystów, czyli pełnić funkcje użytkowe i społeczne.

Wariant I przewidywał: w Baszcie Baranowskiego trzy stropy (trzeci jako taras, jak w poprzednich opracowaniach) i zamknięcie otworów stolarką; dach stromy nad Zieleńcem (jak w studium z 1995 r.) oraz zadaszenie nad relikdami zabudowy zamku średniego. Jedno z alternatywnych rozwiązań tego zadaszenia przewidywało częściową rekonstrukcję murów zabudowy zamku średniego od strony dziedzińczyka. Umożliwiałoby to ukrycie zadaszenia i większą czytelność pierwotnego układu dla zwiedzających.

W wariantcie II – opracowanym w konsultacji z prof. Januszem Bogdanowskim po posiedzeniu komisji konserwatorskiej pod przewodnictwem prof. Andrzeja Tomaszewskiego – ograniczono rekonstrukcję stropów w baszcie do dwóch, pozostawiając otwarte „oczodoły” dawnych okien i niezapełnioną górną część wyrwy w ścianie południowo-wschodniej. Zadaszenie Zieleńca ukryte za koroną murów, a zadaszenie nad dawną zabudową zamku średniego „oderwano” od odsłoniętych reliktdów murów, rezygnując z ich rekonstrukcji (nadbudowy). Było to zgodne

z zaleceniami komisji dotyczącymi ograniczenia elementów rekonstrukcji. W obu wariantach dla ekspozycji reliktdów przewidziano: pomosty w przyziemiu Baszty Baranowskiego (relikty przedbramia) i schody kręcone o konstrukcji metalowej w reliktdach barokowej klatki schodowej na zamku średnim. Pomost w Zieleńcu w wariantcie II obejmuje tylko część powierzchni, umożliwiając wgląd do niższej kondygnacji.

Opracowując powyższe warianty projektowe, autor wraz z dr. St. Karczmarczykiem przeanalizowali wszelkie, nawet skrajne możliwości zabezpieczenia ruin takie, jak: zasypanie (osłona gruntowa) i konstrukcja osłonowa (np. przeszklona), obejmująca cały obiekt. W odniesieniu do ruin zamku czorszyńskiego zasypanie mogło dotyczyć murów odsłoniętych w trakcie prac archeologicznych, co znacznie redukowałoby walory dydaktyczno-turystyczne, nie rozwiązując problemu zabezpieczenia murów o dużej wysokości. Pełna konstrukcja osłonowa, np. na wzór ruin katedry w Hamar²⁷, w przypadku Czorsztyna oznaczałaby ogromne trudności techniczne i koszty przekraczające możliwości inwestora, a także utratę wartości krajobrazowych obiektu.

Dwa dalsze, możliwe do realizacji warianty projektowe obejmowały zastosowanie współczesnych konstrukcji wsporczych poza substancją zabytkową, skonstruowanych z nią formalnie lub ukrycie takich konstrukcji wewnątrz zachowanych murów. Wariant podparcia i usztywnienia murów współczesnymi, widocznymi konstrukcjami pozwoliłby na pełne uszanowanie autentyzmu substancji i zwiększył czytelność ruin, ingerowałby jednak w ich odbiór estetyczny. Innymi słowy groziłby zeszpeceniem zabytku. Z kolei ukrycie konstrukcji wzmacniających wewnątrz istniejących murów zapewniłoby niezakłócony odbiór estetyczny dzięki zachowaniu zastanej formy i krajobrazu. Ceną takiego przedsięwzięcia byłoby poważne naruszenie substancji autentycznej i zastąpienie

26. Dziedziniec zamku średniego po pracach zabezpieczających. Fot. P. Stępień, 2004 r.
26. Middle Castle courtyard after the application of protective measures. Photo: P. Stępień, 2004.

znaczącej jej części rekonstrukcją (w miejscach wprowadzonych w mury słupów, opasek, wieńców itd.). W skrajnym przypadku mogło to oznaczać – zamiast zabezpieczenia zabytku – zastąpienie go atrapą.

Pozostawała zatem możliwość zabezpieczenia ruin poprzez rekonstrukcję elementów niezbędnych do zachowania równowagi konstrukcyjnej, z zastosowaniem w ich warstwach licowych materiałów nawiązujących do oryginału. Wariant ten oznaczał mi-

nimalizację ingerencji w strukturę obiektu, zachowywał integralny związek ruin z krajobrazem i umożliwiał odbiór estetyczny zgodny z oczekiwaniami. Rekonstrukcja wybranych elementów – zgodnie z przyjętym już w 1983 r. założeniem – została tak pomyślana, by w istotny sposób nie uległa zmianie sylweta ruin, uzyskały one zabezpieczenie oraz większą czytelność formy architektonicznej. Wariant ten zespół projektowy uznał za optymalny²⁸.

27. Schody na ganek przy Baszcie Baranowskiego, odtworzone w historycznym miejscu z zastosowaniem współczesnej konstrukcji. Fot. P. Stępień, 1999 r.
27. Stairs to the porch of the Baranowski Bastion, recreated in their historical location and assembled with the application of contemporary construction. Photo: P. Stępień, 1999.

28. Baszta Baranowskiego przed rozpoczęciem prac zabezpieczających z wielką wyrwą w ścianie południowej. Fot. P. Stępień, 1993 r.

28. The Baranowski Bastion prior to the inauguration of protective work, with a great gap in the southern wall. Photo: P. Stępień, 1993.

29. Ściana południowa Baszty Baranowskiego po pracach zabezpieczających z odtworzonym gankiem i częściowym wypełnieniem wyrwy w celu wzmocnienia konstrukcyjnego. Wątek wypełniający wyrwę i wążek rekonstruowanej arkady zróżnicowane w stosunku do partii oryginalnych. Fot. P. Stępień, 2004 r.

29. Southern wall of the Baranowski Bastion after the application of protective measures, with a recreated porch and partially filled gap in order to guarantee construction reinforcement. The filling of the gap and the recreated arcade are differentiated in relation to the original parts. Photo: P. Stępień, 2004.

W projekcie, oprócz wzmocnienia konstrukcyjnego, należało rozwiązać także inne, charakterystyczne dla ruin problemy takie, jak: odprowadzenie wody opadowej oraz wyznaczenie bezpiecznej, a jednocześnie atrakcyjnej trasy zwiedzania.

W stadium projektu koncepcyjnego przeanalizowano także szerszy kontekst przestrzenny i funkcjonalny. Pierwsze warianty przewidywały – w nawiązaniu do historycznej zabudowy gospodarczej – usytuowanie przy bramie do zamku dolnego niewielkiego budynku obsługi z kasą i sanitariatami. Zgodnie z zaleceniami dyrekcji PPN zastąpiono jednak to rozwiązanie lokalizacją nieco większego obiektu przy wejściu na teren uroczyska „Zamek Czorsztyn”, czyli na granicy parku. Zakładano wówczas (1997 r.), że wstęp na teren uroczyska będzie kontrolowany właśnie z tego budynku. Na podstawie źródeł i śladów w terenie, w opracowaniu koncepcyjnym zaproponowano wykorzystanie odcinków historycznych dróg jako sieci ścieżek dydaktyczno-rekreacyjnych dla zwiedzających.

Projekt realizacyjny

Na podstawie wariantu II aktualizacji koncepcji opracowano w 1997 r. projekt realizacyjny dla zamku średniego, Baszty Baranowskiego i Zieleńca²⁹.

Trasę zwiedzania wytyczono tak, aby turysta oglądał ruiny z historycznych poziomów użytkowych, odczytując pierwotny układ przestrzenny zamku starościńskiego. Turyści wchodzi na teren zamku historyczną bramą w północnym murze obwodowym zamku dolnego (Przygródka); stąd trasa zwiedzania prowadzi przez pozostałości budynku Drugiej Bramy i międzymurze do Baszty Baranowskiego. Po pomostach, umożliwiających obejrzenie relikwów gotyckiego przedbramia, przechodzi się na dziedziniec zamku średniego, z którego dostępne jest pomieszczenie dawnej piekarni, z widocznymi fundamentami wieży-słupa i wglądem do kuchni. Z zamku średniego spiralnymi schodami trasa prowadzi do pomieszczeń I piętra zamku górnego, udostępnionych jako tarasy widokowe. Z tarasów można zejść historycznymi

przejściami na dziedzińcyk zamku górnego, z którego dostępne są dawne pomieszczenia gospodarcze (tzw. kuchnia i piwnica) z niewielką ekspozycją dydaktyczną i lapidarium, a także sień. Z sieni turyści wracają na zamek średni przez XVII-wieczną bramę, obok której widoczne są pozostałości bramy gotyckiej. Ta część trasy jest już dostępna.

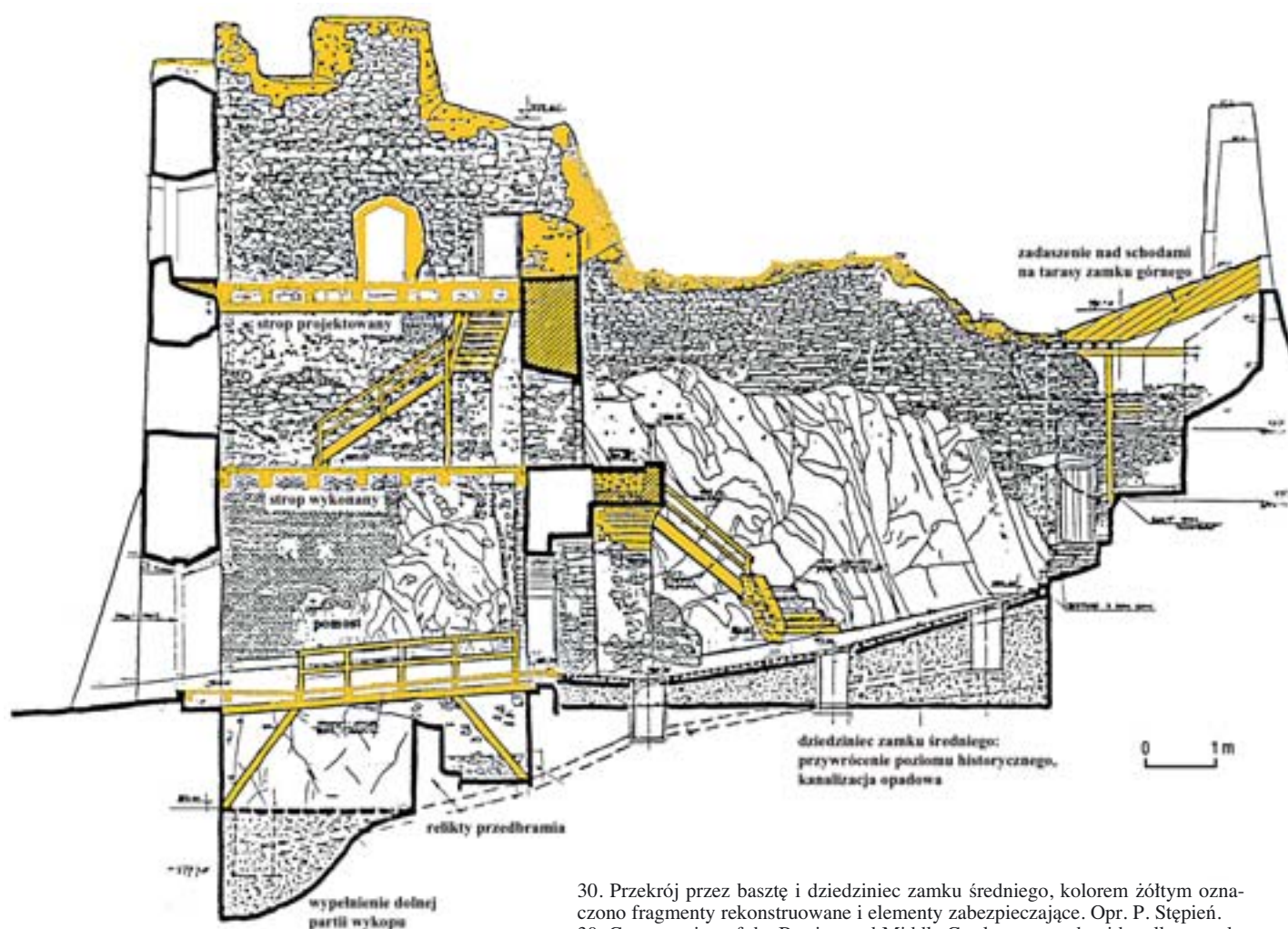
Projekt przewiduje, że z dziedzińca zamku średniego można będzie wejść na piętra I i II Baszty Baranowskiego. W tym celu odtworzono schody na ganek przy baszcie, jedną arkadę ganku, dwa poziomy stropy i schody wewnątrz baszty. Z II piętra baszty trasa zwiedzania prowadzi do Zieleńca, gdzie wykonano pomost umożliwiający oglądanie dolnej partii tej budowli. Z baszty przez jej sień zwiedzający mogą wrócić na teren Przygródka.

Ponieważ większość turystów zwiedza zamek indywidualnie, bez przewodnika, na trasie umieszczono niewielkie (30 x 30 cm) tablice informacyjne z przeźroczystego tworzywa poliwęglanowego, z podstawowymi informacjami i schematami rysunkowymi poszczególnych części obiektu.

W obiekcie zastosowano następujące elementy chroniące go przed wodą opadową i zapewniające jej odpływ:

- izolację korony muru wraz z uformowaniem odpowiednich spadków dla odpływu wody;
- stropy, spełniające rolę stropodachów, nad przyziemiem zamku górnego i w Baszcie Baranowskiej (II piętro);
- zadaszenia w większości z pokryciem blachą miedzianą zaopatrzone w rynny: nad relikiami zabudowy gospodarczej na zamku średnim, nad wschodnią częścią dziedzińca zamku górnego i nad Zieleńcem;
- kanalizację opadową, odprowadzającą wodę z dziedzińców zamku górnego i zamku średniego.

Szczęólnego rozwiązania wymagało odprowadzenie wody z dziedzińca i z tarasów I piętra zamku górnego. Zastosowano tu rzygacze żelbetowe o wysięgu ok. 1,20 m, umieszczone na murze południowym zamku. Elewacja ta jest widoczna jedynie z daleka, dzięki czemu prawie nie zauważa się tych elementów na tle kamiennego muru, natomiast odprowadzają one bardzo skutecznie wodę opadową.

30. Przekrój przez basztę i dziedziniec zamku średniego, kolorem żółtym oznaczono fragmenty rekonstruowane i elementy zabezpieczające. Opr. P. Stępień.
30. Cross-section of the Bastion and Middle Castle courtyard, with yellow marking reconstructed fragments and protective elements. Prep. by P. Stępień.

31. Montaż stalowych belek stropowych w poziomie II piętra Baszty Baranowskiego. Fot. P. Stępień, 2002 r.

31. Assembly of steel ceiling beams at the level of the Baranowski Bastion second floor. Photo: P. Stępień, 2002.

Problemy technologiczne i stan zaawansowania prac

Pod względem technologicznym niezbędne rekonstrukcje wykonywane zostały następująco:

- ściany i łęki murowane z kamienia (zbliżonego rodzaju, lecz różniącego się barwą od oryginału) lub cegły (zależnie od kontekstu), przeważnie na warstwie specjalnej zaprawy zbrojonej siatką szklaną (warstwa ta wzmacnia konstrukcyjnie i wyraźnie zaznacza granicę autentyku i rekonstrukcji), pionowe połączenia rekonstrukcji z istniejącymi murami wzmacniane są kotewkami ze stali nierdzewnej;
- stropy z żelbetową płytą nośną na belkach stalowych umieszczonych w pierwotnych gniazdach, z obudową drewnianą belek, z zabezpieczeniem antykorozyjnym i przeciwpożarowym stali i drewna (lakiery pęczniące);
- izolacje stropów pod tarasami – w technologii „stropodachu odwróconego”, z papą termozgrzewalną i ekstrudowanym polistyrenem;
- posadzki (nawierzchnie) z otoczaków, cegły i płyt kamiennych (zależnie od kontekstu i odnalezionych fragmentów autentycznych).

Konstrukcje zadaszeń i pomostów, jako nowych elementów, wykonano w większości z drewna zabezpieczonego przeciwpożarowo i przeciw korozji biologicznej. Sporadycznie zastosowano elementy żel-

betowe i stalowe, w układzie nawiązującym do konstrukcji drewnianych (schody „policzkowe” i „siodłowe”, zastrzały). Oparcie zadaszeń i pomostów na murach autentycznych wykonano bez wykuwania gniazd, stosując jedynie nierdzewne kotwy osadzone w niewielkich otworach nawierconych w wątku. W dwóch miejscach – w dawnej piekarni na zamku średnim i w Zieleńcu – w zadaszeniach zastosowano okna połaciowe, doświetlające wnętrza.

32. Dziedziniec zamku średniego po pracach zabezpieczających, w głębi spiralna klatka schodowa usytuowana w relikwach schodów XVII-wiecznych. Fot. P. Stępień, 2003 r.

32. Courtyard of the Middle Castle after the application of protective measures. In the background: spiral staircase, situated in the relics of seventeenth-century stairs. Photo: P. Stępień, 2003.

Szczególnym problemem konstrukcyjnym była klatka schodowa umieszczona na zamku średnim w miejscu XVII-wiecznych schodów, obok bramy zamku górnego. Aby bez ingerencji w relikty wyeksponować je i zapewnić wygodne wyjście na piętra zamku górnego, powtórzono historyczną formę spiralnych schodów w konstrukcji stalowej, z wypełnieniem stopnic i balustradą z drewna dębowego. Posadowienie nowych schodów wymagało tylko jednego nawiertu w podłożu, a słup został wykorzystany jednocześnie jako podparcie konstrukcji dachu nad tą częścią ruin.

Jednym z podstawowych zabiegów w ruinach jest wzmocnienie murów osłabionych na skutek pęknięć, rozwarstwień i wypłukania części zaprawy. Zastosowano iniekcje modyfikowanym zaczynem mineralnym. Pozwoliły one na utwardzenie tzw. muru tarczowego o wysokości kilkunastu metrów, bez ingerencji w autentyczne lico muru z zachowanymi relikdami tynków. Podobne wzmocnienia iniekcyjne wykonano w Baszcie Baranowskiego. Miejscowo stosowane też są wzmocnienia starych murów siatką kotew ze stali nierdzewnej.

Zabezpieczenie korony murów na zamku górnym wykonano tradycyjną metodą z użyciem blachy ołowianej. Wymagało to jednak obustronnego powlekania blachy lepikiem w celu oddzielenia jej od zaprawy³⁰ i dokonania nadbudowy z kilku warstw kamieni. Z tych względów, w dalszych częściach zamku, na koronach murów stosowana jest nowoczesna technologia mineralnych, elastycznych szlamów izolacyjnych. Mogą być one zakładane na nierówne podłoża, a jednocześnie wystarcza jedna warstwa kamieni jako wykończenie, gdyż mineralny charakter izolacji zapewnia dobrą przyczepność zaprawy. Pozwala to na zachowanie bardziej naturalnej, „strzępiastej” linii korony. W znacznej części na wspomnianej warstwie kamieni przewidziano jeszcze glinę i darniowanie.

W rejonie dziedzińca zamku górnego zaistniała konieczność uszczelnienia elastyczną zaprawą mineralną szczelin w skale, przez które woda przenikała do sąsiednich pomieszczeń. Zastosowane systemy izolacji oraz odprowadzenia wody, pomimo skomplikowanego układu mur-skała, okazały się skuteczne; jedynie w pomieszczeniu tzw. kuchni na zamku górnym natrafiono na miejsce okresowego wycieku wody opadowej, którego do dziś nie udało się całkowicie zatamować.

Lico zewnętrzne murów, narażone na działanie wody opadowej, po uzupełnieniu ubytków spoinowania jest hydrofobizowane polskimi preparatami z linii Sarsil. W pomieszczeniach zamkniętych i pod zadaszeniami dąży się natomiast do ograniczenia uzupełnień na rzecz wzmacniania autentycznej zaprawy i oczywiście nie stosuje się hydrofobizacji. W wielu miejscach jest z kolei konieczne zwalczanie alg. Relikty tynków są zabezpieczane opaskami z zaprawy wapiennej i zastrzykami.

Do chwili opracowania artykułu (marzec 2005 r.) zakończono prace budowlane na zamku górnym

33. Wnętrze Ziełenica w trakcie prac zabezpieczających, okna polaciowe zastosowane do oświetlenia istotnych elementów struktury zabytkowej (wnęki w murze tarczowym). Fot. P. Stępień, 2004 r.

33. Interior of Ziełeniec in the course of protective work, extensive windows applied for casting light on essential elements of the historical structure (niches in the shield wall). Photo: P. Stępień, 2004.

i średnim, choć bez pełnej konserwacji wątków, oraz wykonano większość prac budowlanych i konserwatorskich wewnątrz Baszty Baranowskiego i Ziełenica. Głównym wykonawcą prac od 1992 r. jest firma budowlana ze Szczawnicy, kierowana przez Bronisława Szczepaniaka, a obecnie przez Roberta Szczepaniaka. Część prac konserwatorskich w przyziemiu Baszty Baranowskiego i w dawnej kuchni na zamku średnim wykonała firma konserwatorska z Krakowa pod kierunkiem Marka Wawrzkievicza.

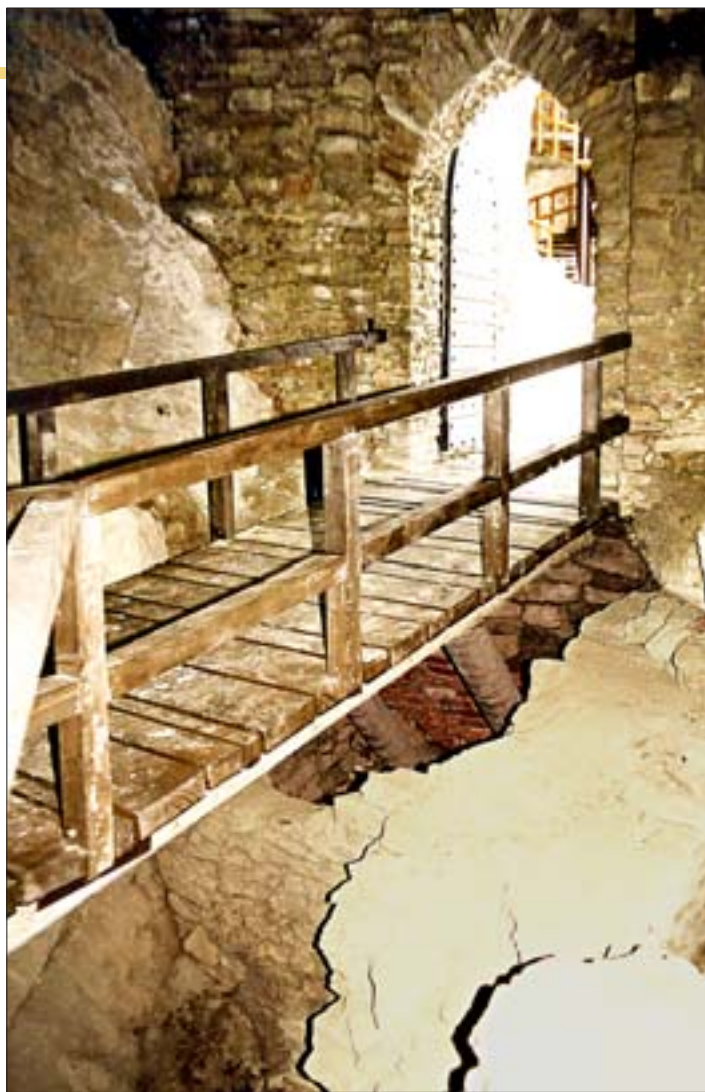
W 1998 r. PPN zrealizował, według projektu tego samego zespołu autorskiego, budynek obsługi przy wejściu na teren uroczyska. Forma architektoniczna obiektu nawiązuje do nieistniejącej już zabudowy folwarku czorsztyńskiego i do „wernakularnej” architektury przydrożnej karczmy z podcieniem wzdłużnym.

Użytkowanie ruin i wpływ na otoczenie

Dyrekcja PPN zdecydowała się na udostępnienie turystom zamku górnego już w 1994 r., czyli jeszcze w trakcie pierwszego etapu prac, zgodnie ze wspomnianym zaleceniem Głównej Komisji Konserwatorskiej z 1985 r. Decyzja ta okazała się trafna z punktu widzenia społecznego i ekonomicznego, choć udostępnienie tej części zamku, przy jednoczesnych badaniach na zamku średnim, wymagało wykonania niezgodnych z układem historycznym i – obiektywnie oceniając – nieestetycznych schodów tymczasowych od strony wschodniej (zostały one później rozebrane). W ciągu kilku miesięcy 1994 r. zamek zwiedziło 29 tys. turystów; w 1995 r. – 63 tys. W następnych latach ruch turystyczny był równie intensywny, choć wystąpiły wahania wynikające z ogólnej koniunktury gospodarczej, warunków atmosferycznych i innych. W 2004 r. liczba zwiedzających sięgała 110 tys. Obecnie dostępna jest większa część przedstawionej wyżej, stałej trasy zwiedzania.

Rosnąca liczba turystów potwierdza społeczne zapotrzebowanie na zwiedzanie obiektów zabytkowych, w tym odpowiednio zabezpieczonych i ciekawych ruin. Rozmowy z turystami wskazują, że paradoksalnie wzrost ceny wyjazdów wypoczynkowych zwiększa to zapotrzebowanie. Jeśli pobyt jest drogi, to turysta-wczasowicz dąży do tego, aby spędzić go atrakcyjnie. Analiza ruchu zwiedzających (duże wahania frekwencji dziennej) sugeruje, że największe nasilenie (do ok. 1600 osób dziennie) występuje wówczas, gdy z uwagi na niepogodę staje się niemożliwa lub jest utrudniona wycieczka na Trzy Korony³¹.

Udostępnienie obiektu zwiedzającym już w trakcie prac pozwoliło na uzyskanie dodatkowych na nie funduszy. Obecnie jest to właściwie jedyne źródło ich finansowania. Istotne jest także korzystne oddziaływanie na gospodarkę miejscowości i przemysł turystyczny w całym rejonie. Stymulowany przez możliwość zwiedzania zamku ruch turystyczny zwiększa obroty lokalnych punktów gastronomicznych. Generalnie zamek przyczynia się do zwiększania atrakcyjności miejscowości, której mieszkańcy – wobec zasadniczego zmniejszenia przez zbiornik wodny areалу rolnego – musieli przestawić się na utrzymanie z usług, głównie turystycznych. Świadomość, że zamek jako atrakcja przyciąga turystów, powoduje pozytywne nastawienie społeczności lokalnej i władz samorządowych do jego konserwacji. Już w 1994 r. lokalne biura turystyczne, sanatoria i domy wczasowe z Krościenka i Szczawnicy umieściły zwiedzanie zamku czorsztyńskiego w programie pobytu. W ostatnich latach prywatny przedsiębiorca uruchomił

34. Pomosty w przyziemiu Baszty Baranowskiego umożliwiające przejście na zamek średni, a jednocześnie ekspozycję relikwii gotyckiego przedbramia. Konstrukcja żelbetowa z drewnianym pomostem i balustradami. W głębi gotycki otwór bramny. Fot. P. Stępień, 2000 r.

34. Gangways on the Baranowski Bastion ground floor make it possible to cross to the Middle Castle and feature the Gothic relics of the foregate. Reinforced concrete construction with a wooden gangway and balustrades. In the background: Gothic gate opening. Photo: P. Stępień, 2000.

regularne rejsy statków pomiędzy przystaniami przy zamkach w Czorsztynie i Niedzicy. Umożliwia to turystom łatwe i atrakcyjne zwiedzenie obu zamków, wpływając korzystnie na ruch turystyczny w obu obiektach. Zamek czorsztyński staje się zatem przykładem pozytywnego sprzężenia działania konserwatorskiego i lokalnego przemysłu turystycznego.

Lokalizacja przystani pod zamkiem zmusiła jednak do zmiany pierwotnych założeń funkcjonalnych dla całego uroczyska. Droga do przystani przebiegająca przez PPN musiała zostać udostępniona nie tylko zwiedzającym ruiny, co spowodowało, że kontrola i ochrona całego terenu stały się trudniejsze. Będzie to wymagało innych rozwiązań organizacyjnych, a może także przestrzennych.

Rozwiązanie organizacyjne przyjęte w zamku czorsztyńskim – zarząd obiektu sprawowany przez park narodowy, czyli jednostkę ochrony przyrody

i krajobrazu – wydaje się optymalne dla zachowania obiektu zabytkowego jako trwałej ruiny powiązanej z krajobrazem. Rozwiązanie takie jest zgodne ze światową tendencją do integracji ochrony dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego. Jej przejawem są np. coraz częstsze wpisy na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Naturalnego UNESCO obiektów „mieszanych” (*mixed property*), łączących oba rodzaje wartości. Trzeba też wziąć pod uwagę, że w obecnym stanie prawnym w Polsce tylko poprzez ochronę przyrodniczo-krajobrazową można chronić widoki zabytku, tak ważne w przypadku Czorsztyna i innych ruin warowni. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami nie obejmuje bowiem „widoku na zabytek” jako przedmiotu ochrony.

Obecny dyrektor Pienińskiego Parku Narodowego, mgr inż. Michał Sokołowski, uznaje ochronę wartości kulturowych za jedno z głównych zadań parku. Jak napisał we wstępie do jednego z przewodników, „mało jest w naszym kraju, a sądzę, że i w Europie miejsc, gdzie naturalne piękno splata się harmonijnie z odwieczną ludzką aktywnością”³². Ruiny zamku czorsztyńskiego są bez wątpienia przykładem takiej harmonii³³.

W opinii autora, w dotychczasowych pracach udało się utrzymać przyjęte założenia konserwatorskie, czyli zachować w krajobrazie obiekt w formie malowniczej ruiny, a jednocześnie zabezpieczyć i udostępnić jego wnętrze w sposób ekspozycyjny układ i relikty zamku starościńskiego. Potwierdzeniem słuszności obranego kierunku

są wspomniana wysoka frekwencja i pozytywny odbiór obiektu przez zwiedzających. Przyjęta metoda pozwoliła na zachowanie substancji zabytkowej niemal bez zmian. Zaistniałe niewielkie straty to ubytki relikwów tynków odsłoniętych w trakcie badań archeologicznych na zamku średnim, powstałe na skutek zbyt późnego przystąpienia do prac konserwatorskich przy tych relikwach. Pewnej korekty estetycznej i technicznej wymagają niektóre detale na zamku górnym, wykonane w pierwszym etapie prac, gdy jeszcze poszukiwano właściwych metod i rozwiązań.

35. Międzymurze pomiędzy relikwami tzw. drugiej bramy i Basztą Baranowskiego, z prowizorycznym pomostem dla turystów – teren przyszłych badań archeologicznych. W głębi elewacje Zieleniec i baszty oczekujące na dokończenie prac konserwatorskich. Fot. P. Stępień, 2004 r.

35. Inter-wall area between relics of the so-called second gate and the Baranowski Bastion with a temporary gangway for tourists – area of future archaeological investigations. In the background: elevations of Zieleniec and the Bastion awaiting the completion of conservation. Photo: P. Stępień, 2004.

Trzeba oczywiście pamiętać, że program zabezpieczenia nie został w pełni zrealizowany nawet dla zamku średniego, Baszty Baranowskiego i Zieleńca. Sprawą pilną – oprócz detali wykończeniowych umożliwiających udostępnienie baszty wraz z Zieleńcem – jest poddanie pełnej konserwacji elewacji tych obiektów oraz wątków murów w dawnej piekarni. Po zakończeniu prac w wyższej części zamku należy przystąpić do badań, uzupełnienia dokumentacji projektowej i prac realizacyjnych na międzymurzu i zamku dolnym. Dopiero wówczas zadanie konserwatorskie dotyczące zabezpieczenia obiektu można będzie uznać za zakończone, oczywiście zakładając prowadzenie bieżącej konserwacji. Istotne jest, aby dalsze prace utrzymywały przyjęty kierunek konserwacji, przewidujący ograniczone rekonstrukcje dla zabezpieczenia i uczynienia obiektu, nie wykraczając jednak poza niezbędny zakres uzupełnień ściśle określony wynikami badań.

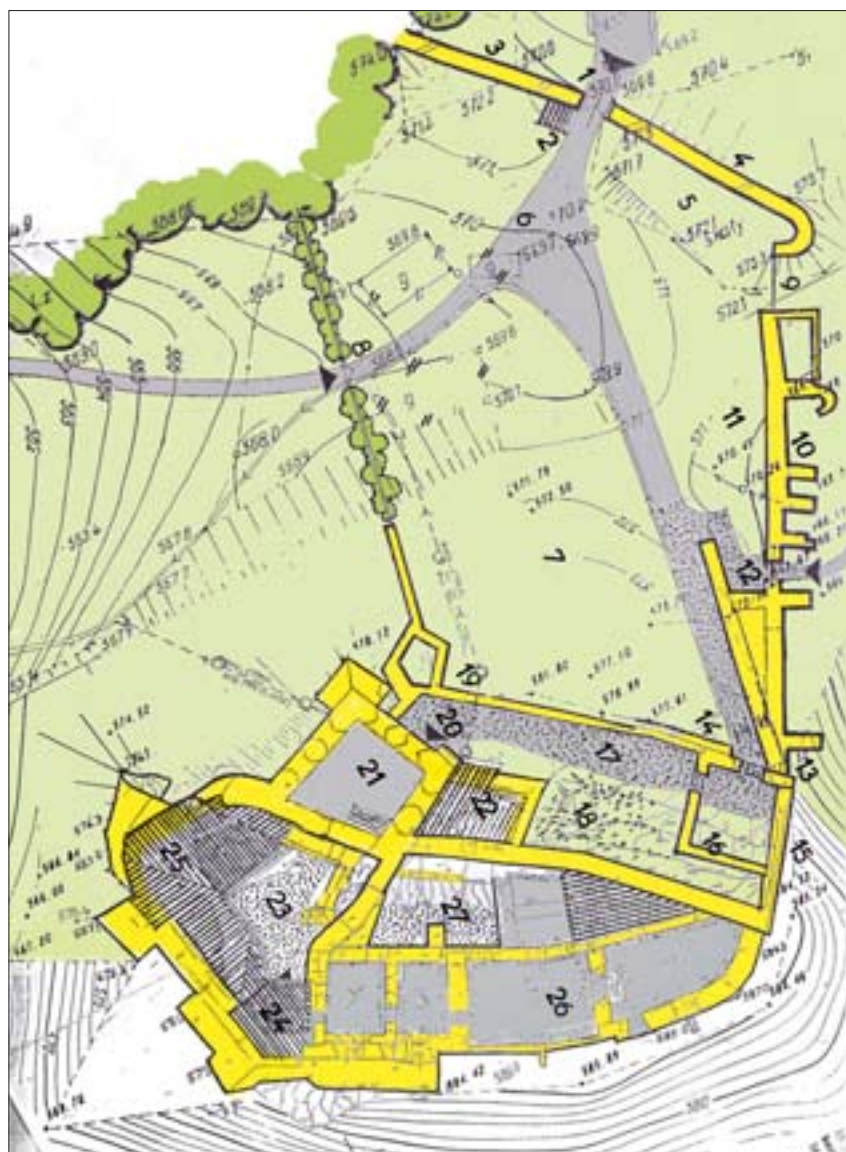
Zagrożeniem dla zabytkowej ruiny są bowiem zarówno doktryna nieinterwencji, jak i fantazja. Skrajnie pojęta zasada nieinterwencji w zabytkową ruinę oznacza zgodę na jej zagładę w krótszym lub dłuższym czasie. W polskim klimacie, który charakteryzuje duża liczba cykli zamrażania i rozmrażania,

okres ten może być znacząco krótki. Z drugiej strony zagrożeniem jest także rekonstrukcja wkraczająca w sferę fantazji, nieoparta ikonografią lub wynikami badań architektonicznych. Rekonstrukcja taka, przywracając wartość użytkową i techniczną obiektu, niszczy jego wartość zabytkową nieraz w sposób nieodwracalny. Pomiędzy tymi skrajnymi postawami jest jednak szerokie pole rozwiązań profesjonalnych, umożliwiających utrwalenie i zachowanie obiektu bez utraty wartości zabytkowych.

Mgr inż. arch. Piotr M. Stępień, absolwent Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej, odbył studia podyplomowe w ICCROM (Rzym). Pracę zawodową w zakresie konserwacji zabytków architektury rozpoczął w 1976 r. w Kierownictwie Odnowienia Zamku Królewskiego na Wawelu, następnie pracował w PKZ-Wawel i PKZ-Kraków, zajmując się m.in. konserwacją detalu architektonicznego. Obecnie pełni funkcję głównego specjalisty ds. konserwacji architektury w Zamku Królewskim na Wawelu – Państwowych Zbiorach Sztuki w Krakowie. Zawodowo zajmuje się również architekturą współczesną (m.in. dom Tadeusza Kantora w Hucisku k. Krakowa, klasztor dominikanek przy ul. Kasztanowej w Krakowie).

36. Projekt docelowego zagospodarowania terenu zamku czorszyńskiego: 1 – brama wejściowa; 3, 4, 10 – zachowane mury obwodowe zamku dolnego (Przygródka); 8, 9 – nowe ogrodzenia w miejsce niezachowanych murów; 5, 7, 11 – trawniki z ewent. ekspozycją relikwii zabudowy; 6 – ścieżki; 12 – furta; 14, 15, 16 – relikty murów budynku drugiej bramy; 17 – międzymurze; 18 – stanowisko pszonaka pieniężnego; 19 – relikty pięciobocznej bastii; 20 – trzecia brama; 21 – Baszta Baranowskiego; 22 – Zieleńiec; 23 – dziedziniec zamku średniego; 24 – relikty barokowej klatki schodowej z nowymi schodami spiralnymi; 25 – daszenie nad relikwiami zabudowy zamku średniego; 26 – tarasy widokowe na zamku górnym; 27 – dziedziniec zamku górnego. Opr. P. Stępień.

36. Project of long-range development of the Czorsztyn Castle area: 1 – entrance gate; 3, 4, 10 – preserved circumferential walls of the Lower Castle (Przygródek); 8, 9 – new fencing in place of non-extant walls; 5, 7, 11 – lawns with an eventual exposition of relics; 6 – paths; 12 – gate; 14, 15, 16 – relics of the walls of the Second Gate building; 17 – inter-wall area; 18 – site of a Pieniny pilewort; 19 – relics of the five-sided Bastion; 20 – Third Gate; 21 – the Baranowski Bastion; 22 – Zieleniec; 23 – Middle Castle courtyard; 24 – relics of a Baroque staircase with new spiral stairs; 25 – roof over relics of the Middle Castle; 26 – viewing decks in the Upper Castle; 27 – Upper Castle courtyard. Prep. by P. Stępień.

ARCHITEKTURA

37. Otwory okienne II piętra Baszty Baranowskiego po konserwacji – częściowo uzupełniono ościeża ceglane w celu uniknięcia dalszej destrukcji. Fot. P. Stępień, 2003 r.

37. Window openings on the Baranowski Bastion second floor after conservation – partially reconstructed brick reveals in order to avoid further destruction. Photo: P. Stępień, 2003.

Przypisy

1. C. Deptuła, *Czorsztyn czyli Wronin. Studium z najstarszych dziejów osadnictwa na pograniczu polsko-węgierskim w rejonie Pienin*, Lublin 1992; tenże, *Nad rekonstrukcją dziejów regionu czorszyńskiego w XIII i XIV wieku*, „Pieniny – Przyroda i Człowiek”, 1997, nr 5, s. 21-35.
2. S. Kołodziejski, *Wronin czyli Czorsztyn*, „Teki Krakowskie”, II, 1995, s. 178-180 i in.
3. T. Trajdos, *Właściciele i dobra Zamku Niedzickiego*, (w:) *Zamek Dunajec w Niedzicy* (w druku).
4. Informacja mgr. Adama Szybownicza, prowadzącego badania archeologiczne w latach 90. XX w.; brak, niestety, dokumentacji tych badań.
5. Zob. m.in. C. Deptuła, jw., s. 105.
6. Zob. m.in. S. Michalczyk, *Zamek Czorsztyn – pomnik historii Polski*, „Pieniny – Przyroda i Człowiek”, 2003, nr 8, s. 89-105.
7. W. Niewalda, H. Rojkowska, *Zamek w Czorsztynie – badania historyczno-architektoniczne*, 1996, archiwum PPN oraz *Historia i stan dzisiejszy zamku w Czorsztynie*, „Pieniny – Przyroda i Człowiek”, 2003, nr 8, s. 107-110.
8. Biblioteka PAN w Krakowie, rkps nr O-82, O-94.
9. Zob. m.in. P. Stępień, *Architektura zamku Dunajec w Niedzicy – przemiany, badania i konserwacja*, (w:) *Zamek Dunajec w Niedzicy* (w druku).
10. Badania W. Niewaldy.
11. Lata podane w inskrypcjach (1632, 1633, 1635, 1637 i 1640) wraz z zapisem o „baszcie nowo zmurowanej” w inwentarzu z 1629 r. dokładnie datują przebudowę dokonaną przez Baranowskiego.
12. Lustracje królewsczyzn województwa krakowskiego: 1616-1617 r., AGAD, Warszawa, sygn. XVIII 20, mkrf nr 299, s. 129-131; 1629 r., AGAD, Warszawa, sygn. XVIII 22, mkrf nr 301, s. 287-289.
13. Zob. m.in. L. Kubala, *Kostka Napierski, epizod z czasów Jana Kazimierza*, (w:) *Szkice historyczne*, Lwów 1880.
14. Inskrypcja z datą „1680” odnaleziona została w relikwach kłatki schodowej na zamku średnim i przeniesiona na wtórne podłoże (transfer); data „17...” widoczna jest na fragmencie tynku zachowanym na resztkach budynku tzw. drugiej bramy.
15. S. Michalczyk, *Zamek Czorsztyn...*, jw.; tenże, *Czorsztyn był i jest*, Nowy Targ 2003; tenże, *Dwór w cieniu zamku. Marceli*

Drohojowski dziedzic na Czorsztynie o sobie samym w roku 1901, Nowy Sącz–Zakopane 1988.

16. Najważniejsze dzieła inspirowane przez zamek czorszyński przytacza S. Michalczyk, *Zamek Czorsztyn...*, jw.

17. S. Morawski, *Sądeczczyzna*, Kraków 1863, s. 96-97.

18. M.in. B. Gustawicz, *Wycieczka w Czorszyńskie*, Warszawa 1881.

19. S. Drohojowski, *Przewodnik po Pieninach*, Kraków 1909.

20. Zob. m.in. S. Smólski, *Ochrona przyrody w Pieninach, jej historia i zadania w obliczu nadchodzących zmian*, (w:) *Przyroda Pienin w obliczu zmian*, „Studia Naturae”, ser. B, 30, s. 457-471.

21. Dokumentacja w archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków i w archiwum zamku w Niedzicy.

22. J. Dobrzański Saba, *Ku początkom zamków w Karpatach polskich*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. XI, 1969; A. Żaki, *Czorsztyn i Niedzica – dwa średniowieczne zamki graniczne w świetle wstępnych badań archeologicznych*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. VIII, 1966, s. 245-250.

23. Zarządzenie Ministra Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego z dn. 5.01.1970 r. w sprawie uznania za rezerwat przyrody, Monitor Polski Nr 2 z 1970 r., poz. 20.

24. Zob. m.in. S. Michalczyk, *Zapora wodna na Dunajcu – 40 lat budowy (stanowisko władz konserwatorskich i stosunek środowiska historyków sztuki)*, „Ochrona Zabytków”, 1987, nr 4, s. 259-268.

25. W terminologii anglosaskiej funkcjonuje pojęcie *landmark* dla zabytku odgrywającego rolę stałego punktu orientacyjnego w zmieniającym się otoczeniu.

26. P. Stępień, L. Lakwaj, *Dokumentacja źródłowo-analityczna badań architektonicznych Zamku w Czorsztynie*, 1982, archiwum PPN.

27. Projekt zabezpieczenia ruin katedry w Hamar nie był wówczas jeszcze zrealizowany, ale był już publikowany i dyskutowany na konferencjach międzynarodowych.

28. Odnośnie do aspektów doktrynalnych i technicznych koncepcji zabezpieczenia zamku czorszyńskiego zob. S. Karczmarczyk, P. Stępień, *Częściowa rekonstrukcja jako metoda zabezpieczenia zabytkowej ruiny – aspekty techniczne i doktrynalne na przykładzie zamku w Czorsztynie*, (w:) IV Konferencja Naukowo-Techniczna REW-INŻ '98, 21-23.05.1998 r., Kraków.

29. Architektura – mgr inż. arch. Piotr M. Stępień, konstrukcja – dr inż. Stanisław Karczmarczyk, instalacje elektryczne – mgr inż. Andrzej Niewalda, instalacje sanitarne – mgr inż. Mieczysław Majcher.

30. Reakcja ołowiu z wapnem i cementem powoduje korozję blachy i nieszczelność izolacji.

31. Zob. m.in. P. Stępień, *Prace konserwatorskie w zamkach w Czorsztynie i Niedzicy w aspekcie rozwoju gospodarczego regionu*, (w:) *Zabytki architektury i urbanistyki ziemi krakowskiej*

i ich rola we współczesnym rozwoju regionu, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej, Kraków 1996.

32. *Pieniński Park Narodowy*, Warszawa 2000.

33. Warto wspomnieć, że na terenie PPN znajdują się również dwa inne założenia obronne: ruiny zamku Pieniny (zwanego też zamkiem św. Kingi) na Górze Zamkowej w masywie Trzech Koron i wstępnie tylko rozpoznane założenie na górze Zamczysko w Sromowcach Wyżnych. W obszarze otuliny PPN znajduje się zamek Dunajec w Niedzicy.

CZORSZTYN CASTLE HISTORICAL RUIN IN A NATIONAL PARK

Researchers have acknowledged that the oldest fortress on the site of the present-day castle was built during the third quarter of the thirteenth century and became known as “Wronin”. The castle named “Czorsztyn”, expanded and redesigned upon numerous occasions starting with the fourteenth century, played the part of a custom house, the seat of the office of a starosta not associated with the castle-town, and a royal residence located next to an important route to Hungary. In 1629-1643 starosta Jan Baranowski, the count of Jastrzębiec, basically redesigned the object. The downfall of the castle began with its devastation in 1734-1735, and final collapse was caused by a fire which broke out in 1790. From that time on, the castle remained a ruin. This was the state in which it was discovered by nineteenth-century tourists and artists, becoming part of the Polish Romantic tradition.

Attempts at preserving the ruins were made already during the nineteenth century and the first half of the twentieth century by the owners of the castle, members of the Drohojowski family. A natural reserve was created in 1921 after rare (endemic) species of plants were found amidst the ruins. During the 1950s limited preservation work was conducted after the monument was taken over by the State Treasury. Changes in the surrounding environment caused by the construction of an artificial water reservoir made it necessary to embark upon wider conservation undertakings, realised since 1992 by the present-day administrator of the monument, i. e. the Pieniński National Park, according to projects by Piotr M. Stępień, an architect, and Dr. Stanisław Karczmarczyk, an engineer.

The basic conservation premise accepted by all the variants and stages of the project is to preserve the

characteristic silhouette of the ruins of Czorsztyn Castle in view of its above mentioned role played in Romantic tradition and connections with the protected landscape of the Pieniny Mts. The process of securing relics uncovered in the course of research and opening the ruins to visitors calls for the introduction of roofs, stairs and gangplanks within the object. From the viewpoint of construction, the basic method of protection proved to be the recreation of selected elements of the historical ceilings, arches, etc., supplemented by means of injections and roof bolting in the case of threatened fragments of the walls. The author lists the reasons and consequences of resorting to this particular method.

Heretofore efforts have managed to maintain the accepted conservation premises. The correctness of the selected conservation trend is confirmed by the large numbers of visitors and their approval for the object.

By using the example of Czorsztyn, the author analysed the conservation of historical ruins, claiming that the threats posed to historical ruins include the doctrine of non-intervention and unhampered fantasy. As a rule, a radically conceived principle of non-intervention signifies consent to the annihilation of the historical ruin in the near future. A similar threat is posed by reconstruction which enters into the domain of fantasy, unsupported by iconography or the outcome of architectural research. By restoring the utilitarian and technical value of the given object, such reconstruction destroys its historical merits, sometimes irreversibly. A wide field of professional solutions located between those two radical attitudes, makes it possible to preserve an object without losing any of its historical qualities.